

Алпысбай МҰСАЕВ

Тарази

тағылымы

А 2009
18601к

FOLIANT

Алпысбай МҰСАЕВ

Тарази

тағылымы

м о н о г р а ф и я

«Фоллиант» баспасы
Астана-2009

УДК 821.0
ББК 83.3 (5 Қаз)
М 85

Пікір жазған:

С. Мақыров – Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің профессоры

М 85 **Мұсаев Алпысбай.**
Тарази тағылымы. Монография. – Астана: Фолиант,
2009. – 120 б.

ISBN 9965-35-800-1

Бұл еңбекте Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, белгілі жазушы-драматург Әкім Таразидің қасиетгерлік бітім-болмысы, кейіпкерлерінің өзіне тән көркемдік ерекшеліктері, шығармашылығындағы сатиралық сарын зерттеу көзі ретінде арнайы қарастырылып отыр.

Зерттеу еңбек әдебиетші ғалымдарға, аспиранттар мен магистранттарға, филология факультетінің студенттеріне және қалың әдебиетсүйер оқырман қауымға арналған.

М 4603020000
00 (05)-09

УДК 821.0
ББК 83.3 (5 Қаз)

ISBN 9965-35-800-1

© Мұсаев А., 2009
© «Фолиант» баспасы, 2009

ЕРКІН ОЙЛЫ ҚАЛАМҒЕР

Қазақ жазу өнеріне алпысыншы жылдары келгендер — қазақ әдебиетін шырқау биікке көтеріп кетті. Олар — мейлі поэзия болсын, проза болсын, драматургия не сын-әдебиеттану ғылымы болсын, өздерінің жаңашылдық дәстүрімен, суреткерлік нақышымен келіп, рухани дүниемізге мол олжа салғандар. Осы бір тегеурінді толқынның ішінде шығармашылығын айтпаса болмайтын бір талантты қаламгер бар. Ол — жазушы-драматург Әкім Тарази.

Сонау бір зобалаң жылдарында дүниеге келіп, балалық балдәурен шағы Ұлы Отан соғысының зұлмат жылдарына тап келген, ел мұңын, уақыт сырын нәзік жанымен ұғып қолына қалам алған жас жеткіншек қай уақытта да оқырман көңілінен шығып, халық жүрегіне жол таба білді. Қай жанрға қалам тартса да өз тұстастарына ұқсамауға тырысты, өмір шындығын өзінше бейнелеп, замандастарының қилы-қилы бейнелерін жасап, олардың ішкі жан дүниесін, тұрмыс-тіршілігін, жақсылығы мен жамандығын шығармаларына арқау етті.

Ол еш уақытта да көпсөзділікке ұрынған жоқ. Әдебиетке оқиға тығыздығы, аз сөзбен көп мағына білдіру, мінез-құлықтары тосын, тіршілік әрекеттері ерекше кейіпкерлермен келген қаламгер. Жазушының әңгіме-повестерінде, драмаларында, романдарында өткен ғасырдың 60-90 жылдарындағы өмір шындығы, сол кездегі халық психологиясы, уақыт сыры терең көркемдік шешімін тапқан. Жазушының осы ерекшелігін жеті аңғарған белгілі қаламгер Баққожа Мұқай: «Кешегі тоқырау заманының басты дерті — рухани азғындау, қоғамның мазмұнына айналған тоғышарлық тірлік, менің байқауымша, әсіресе, Әкім Тарази шығармаларынан айқын да анық көрінеді», — деген еді [1.358] Шындығында да, оның шығарма-

шылығында басты ерекшеліктің бірі — ондағы әлеуметтік сарынның басымдығын, қоғамның әлеуметтік психологиясының барлық қырынан көрінетінін айтуға болар еді. Тоғышарлық тірлік, рухани азғындау сияқты әлеуметтік құбылыстардың психологиясын жан-жақты ашып, мәні, маңызын терең көркемдік қорытындыларға бара білген бірегей қаламгер де Әкім Тарази.

Қандай талантты жазушы болмасын өзінің шығармашылық өсу жолында еліктеу, ізденіс соқпақтарына соқпай өтпесіді. Ә.Тарази де орыстың классикалық әдебиеттерінен көп үйренгені, одан алған игі ықпал, ізгі әсері байқалады. Айталық, жазушы қолтаңбасынан М. Горький мен А. Чехов, мол әдебиетіміздегі Б. Майлин мен Ғ. Мүсіреповтің шыншыл қаламының сарынын байқаймыз.

Жазушының қоғамдық өмірдегі әлеуметтік құбылыстардың астарына терең барлау жасаған тосын мінезді драмалық шығармалары тек қазақ сахнасының ғана емес, басқа жұрттың да сахна өнерінің шырайын кіргізді. Әлеуметтік салмағы ауыр, көркемдік қуаты кенен драмалары сонау алпысыншы жылдардың ортасынан бері сахна мен қалың көрерменнің рухани қажетін өтеуде. Ал «Асау Бөкен», «Күлмейтін комедия», «Жақсы кісі» пьесалары уақытынан озып жазылған дүниелер еді. Сондықтан да олар кезінде біректі ретпен қойылып, театрлар репертуарынан түсіп қалды. Бұлардың өте маңызды туындылар екенін уақыттың өзі дәлелдеп отыр. Драматург-жазушының «Хан Тәңірі», «Қыз махаббаты», «Ол менің тағдырым», «Қадіріңді білмейпін-ау, арысым» сияқты дарамалық шығармалары әдеби қауым мен театр сахнасынан өзінің лайықты бағасын алған. Жазушының соңғы жылдар бедерінде жазған «Лайнер», «Індет немесе жаңа адам жасаймыз» драмалары да айтар ойы терең, зерделі көрерменін бей-жай қалдырмайтын дүниелер.

Ә.Таразидің қазақ кино өнеріне қосқан үлесі бір төбе. Ол оғалдына бөлек әңгіменің арқауы. Қазақтың алғашқы кәсіби киногерлерінің бірі ретінде ұлттық кинематография орталығының жұмысын жолға қойып «Арман-атаман»,

«Тұлпардың ізі» кинофильмдерін түсіріп, «Қараиш-Қараиш оқиғасы» фильмін жасауға қатысты.

Үлкен-үлкен қызметтер істеп, уақытының көбін қоғамдық, мемлекеттік жұмыстарға арнаған жазушы, жалпы шығармашылық өмірінде аз дүние тудырған жоқ. Жанды драмалары мен мәнді хикаяттарын былай қойғанның өзінде, соңғы жылдары «Бұлтқа салған ұясын» (кейінгі аты «Тас-жарған»), «Кен», «Жаңбырлы түндер», «Қорқау жұлдыз», «Жаза», «Москва — Баласаз» сияқты қатпарлы да кемел ойлы романдар жазды. Бұл шығармаларында қоғамдық өмірдегі әлеуметтік құбылыстардың сырына терең бойлаған тарпаң мінезді соны кейіпкерлер сомдады. Жазушы романдары кең тынысты қазақ прозасының шырайын кіргізіп қана қоймай, оған көптеген стильдік, жанрлық, тақырыптық жаңалықтар қосты.

Ә. Таразидің суреткерлік сыры жан-жақты ашылып, түбегейлі зерттелмесе де оның шығармашылығы туралы мерзімді баспасөзде, ғылыми-монографиялық еңбектерде орынды айтылып та жүр. Біз «Поэтика казахской сатиры (1997), «Жанды жүйе» (2001) атты кітаптарымызда жазушы шығармашылығының әлеуметтік сарыны, астарлы сатирасы хақында біршама сөз еттік. Газет-журнал беттерінде гуманист жазушының қаламгерлік қарымы, шығармашылық табысы жайында тұшымды дүниелер жарық көріп те келеді. Олардың қатарында А. Сейдімбектің «Арманның ақ желкені», Б. Мұқайдың «Жұлдыз-тағдыр», Г. Пірәлиеваның «Ә.Тарази романдарындағы көркемдік әлем», М. Исакованың «Аким Тарази — бунтарь своей эпохи», В. Бадиковтың «Писатель — оппонент любой власти» мақалалары мен жазбаларын айтқан жөн. Мұның бәрі, әрине, Ә. Тарази секілді заман шындығын барынша толғап, адам жанының терең құпиясын барынша айта білген сарабдал суреткерге деген зор құрмет пен ерекше ілтипат деп түсінген жөн.

ІЗДЕНІС ЖОЛЫНДА

Әкім Тарази 1933 жылы қыркүйек айында Алматы қаласында, бұрынғы мұғалім, мектеп директоры, сол кездегі теміржол мекемелерін жабдықтайтын қойма меңгерушісі қызметінде жүрген Үртай Әшімовтің жанұясында дүниеге келген. Кейін Жамбыл облысының Шу ауданына қоныс аударып, балалық шағы сол жерде өтеді. Орта мектепті қазіргі Рысқұлов ауданындағы Жанатұрмыс ауылында бітіріп, ҚазПИ-дің филология факультетіне оқуға түседі. Жоғарғы оқу орнын бітіргеннен кейін сол Шу ауданында ауылдық мектептің мұғалімі болып еңбек жолын бастайды. Жас ұстаздың ауылда өткен бір-екі жылдық қызметінің кейінгі шығармашылық ізденісіне тигізген игі ықпалы да ұшан-теңіз. Оны жазушының өзі де мойындап, ризашылықпен еске алады.

Ә.Тарази 1956-1958 жылдары «Ара» журналында әдеби қызметкер, 1958-1959 жылдары «Қазақстан пионері» (қазіргі «Ұлан») газетінде жауапты хатшы, 1962-1970 жылдары «Қазақфильм» киностудиясында редакциялық алқа мүшесі, бас редактор, ал 1970-1971 жылдары «Литературная газетаның» (Мәскеу) Қазақстан Республикасы бойынша меншікті тілшісі, 1971-1980 жылдары Қазақстан Кинематографистер одағы басқармасының бірінші хатшысы, 1986-1998 жылдары Қазақстан Жазушылар одағының хатшысы қызметтерін атқарған.

Арадағы шығармашылық үзілістерден кейін, ол қазір Қазақстан Жазушылар одағының Астанадағы филиалының директоры қызметінде.

Әкімнің алғашқы шығармасы 1964 жылы «Жұлдыз» журналында жарық көрген «Құйрықты жұлдыз» повесі болатын. Алғашқы туындысының өзімен-ақ қазақ әдебиетіне сабырмен, сеніммен келген суреткер екенін анық байқатқан сияқты. Жазушының ең алдымен таптаурын, шырылы сүрлеуден бойын аулақ ұстағаны, тақырып таңдаудағы талғампаздығы, уақыт тынысын тап басып типтік характерлер жасаудағы ізденістері бірден көзге ұрған еді.

Міне, осы қасиеттер Тарази шығармашылығында тереңдеп, дамып, кейін жазушы стиліне айналғанының куәсіміз. Оның осы повестегі Сәнжан, Кірпішбай мен Еркебұланы оқушы қауымды елең еткізген жана бейнелер еді. Шығармадағы оқиға басқа, кейіпкерлер бөлек, тартыс табиғаты өзгеше. Алайда, жазушы ұсынатын мораль, көркем концепция біреу. Ол — әділеттің қаскөй дұшпаны тоғышарлықпен күрес. Бұл ұстаным кейін оның жазушылық кредосына айналды.

Жазушының шығармашылық жолының алғашқы кезеңінде дүниеге келген «Сусамыр», «Келін», «Қыз Жібек», «Кәке», «Бөтен», «Сауал», «Ай астында айдала» әңгіме-хикаяларының өзімен-ақ ешкімге ұқсамайтын қолтаңбасын байқатып, өмірге деген, қоршаған ортасына деген өз өкімін айта алды. «Келін» әңгімесіндегі Жаухаз, «Кәкедегі» Кірпішбай, «Қыз Жібектегі» Жібек, «Бөтендегі» Сәнжан, «Сауалдағы» Сұлтан, «Ай астында айдаладағы» бұқа көз Абақ бейнелері — алуан түрлі әрекет қылығымен, бітім-болмысымен нақтылы өмір шындығындағы прототиптерін көз алдыға келтіреді. Өмірден көрін түйгенді өнер туындысына айналдыру онай шаруа емес, ол үлкен шеберлікті талап етеді. Ә.Таразидің суреткерлік поэтикасында жазушының шығармалары әдеби көркем дүние емес, өмір құбылыстарының ретті-ретсіз көріністеріндей әсер беретіні рас. Автор өмір ағысын қақпалап қайырмайды, ол барша болмысымен көз алдында өтіп жатады. Шығарма оқылып біткеннен кейін көңілге түйгендерің, танып-білгендерің сананда жаңғырып, эмоциялық әсері мол, логикасы мықты, айтары айқын көркем шығарма ретінде жүрекке орнығады.

«Үлкен ауыл» — жазушының екінші кітабы. Бұл шағын повесть жас қаламгердің болашақ мүмкіндігінен толық хабар бергендей. Жас ұстаз Миранстың үлкен өмірдегі алғашқы қадамының басталуы, қоғамдық тірлікпен бетпелбет келуі, ізденуі, сүрінуі, дұрыстыққа, пәктікке ұмтылуы камтылады. Повесть мынадай сөйлемдермен бас-

ғалады: «Қаз бауыр бұлттар қалқып тұр. Төмен асты тептегіс. Қалақпен сылап өткендей. Жота-жалы дудырап кеткен. Аппақ. Экстаға енген ақ шашты дирижердің кейпі. Аспан тап-таза. Ай бар. Топ-толық. Бұлт-бұлттың арасымен батыс қайдасың деп безіп барады» [2.3] немесе «Ай астында ақ шатырлы ақ лагерь. Қамыс төбелі үш үй. Ара-лары оқшау-оқшау. Әрқайсысының алдында состиған-состиған бес-алты терек» [2.3]. Бұл, әрине, Әкімге тән телеграфтық стиль. Бір сөйлемі кітаптың бір не бір жарым бетіне жетіп жығылатын Оралханның не Әбіштің шығармаларымен ауызданған оқырман үшін тосын көрінетіні деген рас. Кезінде «тілі тым жұтаң екен, оқиғалары сенімсіздеу емес пе?» деген сыңаржақ пікірлер болды да. Бұл, әрине, көбіне-көп әшекейлі, әдемі сөздермен суарылған, риторикалық, лирикалық сарындағы философиялық, психологиялық астарлы ойларға құрылған кітаптарды көп оқыған оқырман үшін түсінікті де. Бұл бір қарағандағы жағдай. Шығарма жанына тереңірек үңілсек, әлгі маңына жақындатпай тұрған сыртқы стильдік телеграфтық мәнердің астарында қатпар-қатпар құпия, терең иіріміне тартқан ойларға сүйреп, ой тасқынына ұласады.

Повесте жас педагог Миранстың бір ауысымдағы пионер лагеріндегі қызметі мен орта мектептегі бір оқу жылындағы қызметі баяндалады. Жаны таза, жүрегі шығармашылық ойларға толы тынымсыз жастың биік мақсаттарға талпынысы мен сол жолдағы сүрінуі мен өткелектері шыншыл да мағыналы бағытта көрініс тапқан. Жас жазушының шеберлігі сол, шағын ұжым – жазғы пионер лагерінің өмірінен ой түйіп, кейіпкерлерін үлкен өмір жолына, болашақ күрес жолына дайындай бастайды. Шығармадағы Қашаубай, Мирас, Люда, Таня, Ақжігіт, Әли Шұбар, Қамажайлар бедерлі бейнелер ретінде оқырман кеудесіне ұялағаны сөзсіз. Алыста қалған алпысыншы жылдардың тұрмыс-тірлігі, кескін-келбеті, рухани ұмтылысы көлбей көз алдыңнан өтіп жатады. Жалпы Әкім Тарази өзі тұрғылас кейбір жазушылардай еліктеу мектебінде ұзақ оқыған жоқ. Ол әдебиет айдынына үлкен

дайындықпен, зор сеніммен нық басып келді. Ол өзінің тақырыбымен, тосын мінезді кейіпкерлерімен, тіршілік ығына онша бой ұсына бермейтін пікірлерімен келген қаламгер.

Жалпы Ә.Таразидің қаламгерлік принципіне сатиралық форма оңтайлы. Оның шығармаларының басты кейіпкерлері және кейіпкерлердің басым көпшілігі сатиралық болып келетіні сондықтан шығар, бәлкім. Ол кешегі тоқырау жылдарының өзінде өз тұрғыластарынан бұрынырақ кірісіп, қоғамымызда етек алып келе жатқан ескі мерездерді — дүниеқоңыздық, мансапқорлық, екіжүзділік, бюрократтықты қатты сынға алып, аяусыз күрес жүргізді. Ол осы кезеңде айтуға тыйым салған жағдайларды да терең суреткерлік зерделілікпен көре білді, оқырманына жеткізіп айта білді.

Ә.Тарази шығармашылығын оқушысымен тығыз ұштастыратын бірден бір ерекшелік — ол ешкімге ақыл айтпайды. Ешкімді түзу жолға түсуге үгіттемейді. Жазушының мұраты — адамдар арасындағы қарапайым қатынастар сырын ашу, күнделікті көріп жүрген шындық құдіретін шеберлікпен зерттеу. Оның «Қиян соқпақ» кітабындағы Сәнжан, Аяз, Қодарқұлдар данышпан да емес, періште де емес және жасанды да емес, жанды бейнелер. Бүгінгі қайнаған өміріміздің өз қаһармандары — өз замандастарымыз. Жазушы шығармашылығында көрініс беретін пысық пен паракор, арызкой мен жалақор да өмірдегі өз орындарына психологиялық дәріппен ие болды. Шығармадағы кездесетін сатиралық бейнелер — Ораз бен Пірәлі, Кірпішбай пен Еркебұлан, Сасан өздерінің күнделікті іс-әрекеттері, өмір сүру принциптері арқылы реалистік планда көріне алған. Жазушының суреткерлік биік идеясы — тоғышарлық пен бойкүйездікке, рухани кемтарлық пен меңіреу безбүйректікке қарсы шығу.

«**Аяз бен Бибі**» повесінде жастардың алғашқы еңбек жолы, рухани өсуі мен біртіндеп азаматтық биікке көтерілуі әңгіме болады. Ширақ динамика, шымыр деталь, жанды диалогтар кейіпкер табиғатын ашуға өте ұтымды қолданылған. Бұрын көбінесе өмірдегі, адам санасындағы

теріс қылықтарды сынаған астарлы ирония мамыражай юморды бейне жасауға шебер пайдаланудан байқалады. Басты кейіпкер Аяз бен Бибі — көзі ашық, көкірегі ояу жаңа ұрпақ өкілдері. Өмірге жаңа ғана араласқан адамдар арасындағы болатын қулық-сұмдықтан хабарсыз. Аяз бейнесі ерекше есте қалады. Аяздың жан дүниесінің тазалығын мына бір жолдардан-ақ айқын аңғаруға болады. Оғарына келіп қосылып кеткен бес саулық Аязды үлкен зүреге салады. «Енді тағы күбірлесті, тағы дөңбекшіді.

— Енді бұл бесеуді қайтеміз?

— Бір сорлы санын соғып қалады ғой.

— Мойнына мінеді ғой.

— Біз ұрлап алғандай.

— Табу керек иесін, қайтарып беру керек.

Ертеңіне қойды Бибі өргізді. Аяз атқа қонды. Қойдың иесін табуға бел байлады...» [3.22].

Бірақ Аяздың бұл ізгі ниеті айналасындағы адамдардан қолдау таппайды. Көбі оның бұл ниетін балалық деп санаса, кейбіреулері өзі келіп тұрған олжадан бас тартқан Аяздың бұл әрекетін ақымақтық деп айыптайды. Осы арада Аяздың жан дүниесіне алғаш рет сызат түседі. Өзінің алғашқы ізгі ниетіне қолдау таба алмаған Аяз өмір құбылыстарына басқаша көзқараспен қарай бастайды. Алғашында өзін туыс деп жақсы қарсы алған Ораз бен Пірәлі әрекеттеріне сын көзбен қарайды. «Герой» атағын алу үшін өз төлін совхоз малына қосып жүрген Ораз әрекетін әшкерелейді.

Ораз бейнесін автор астарлы келекемен береді. Болашақ «геройдың» малын көмекшісі Бата бағады, ал Ораз машина мініп қыдырып жүреді. Өз дегеніне көнгісі келмеген Аязды Ораз колхоз бастығы Пірәлі арқылы көндіруге тырысады. Қазақ ауылдарында әлі де болса кездесіп отыратын дерт — рушылдық, жершілдік, ағайыншылық сияқты әдеттерді Аязға ақыл қылып айтып отырған Пірәлінің мына сөздерінен байқаймыз:

«...Дұрыс болса сол, — деді Пірәлі жамбастап, ыңғайлап жатып алып, — жас жігітсің, Аязжан, болашағың алда. Аян-

бай еңбек етсендер келін екеуінің бағың жанады ғой әлі. Сені мен мына екі ағайынның қасына әдейі қондырғам. Бір-біреуіне сүйеу болсын деп, анау Ақжанқа болсын, мына Ораз болсын, саған білгенін үйретсін, тәй-тәй басқан кезінде демеп жіберсін деп, ауызбірлігің мықты болса – жетпейтін ештеңе жоқ. Байлық та сендерде, абырой-атақ та сендерде. Мына Әбіл де өз ағайынымыз, бұл да жақсы біледі, көре алмаған көп дұшпанға таба болып, маскара болып қалмаңдар. Осы жағына сақ болсандар! – Пірәлі, Аязға қадала қарап отырып айтты бұл сөздерді» [3.37]. Аяз бұдан кейін Ораз, Пірәлілерге қарсы күрес жолына нақты, айқын мақсат қойып түседі. Аяздың той жасауы, құлшынысы, сілкінісі, өзін-өзі қайрауы – жас қаһарманның өсуін, толысуын байқатады, повестің идеялық көркемдік деңгейін биіктеді.

Ә.Таразидің шығармаларында жағымды кейіпкердің міндетін күлкі атқарады. Күлкі – жазушы туындыларында ерекше қуатты күш алып, барлық келіссіздік пен келеңсіздік атаулыға мысқылды қарап, авторлық позициясымен қоса өрлеп отырады. Авторлық күлкі реңдері сан түрлі болғанымен одан мейірбан, зілсіз күлкіні аз ұшыратамыз, жазушы күлкісі негізінен қоғамымызда пайда болған тоғышарлық психология мен оның түрлеріне қарсы бағытталған. Ә. Тарази күлкісі тоғышарлық психологияға қарсы күресте әрі қуатты, әрі жарқырап көрінеді.

«Қос шынар» повесінде де адамгершілік-моральдық проблемалар сөз болады және тоғышарлық, мансапқорлық сыналады. Повесть бір қарағанда жеңіл, оңай оқылатын сияқты болып көрінгенмен, бай қиялға, өмір материалдарына толы және биік профессионалдық деңгейде жазылған. Повесте тартыс мен мұңдалап көрініп тұрмайды. Себебі, жазушы жасанды тартыстан іргесін аулақ салған. Негізгі тартыс Сәнжан, Қодаркүл, Кірпішбай, Еркебұлан арасында өткенмен, олар бір-бірімен жүз шайыспайды. Тартысқа олардың күнделікті іс-әрекеттері, өмір сүру принциптерінің өзі-ақ алып келеді. Ашы мысқыл, жеңіл юмор, терең сарказммен, трагедиямен астасып жатқан өмір шындығы шығармаға ерекше қасиет дарытқандай.

Автор кейіпкерлер бойына бірден барлық жүгін арқалата салмай, жанды штрих, детальдарды ә дегеннен-ақ тамтұмдап сыналайды. Әділдік үшін күресушілер – Қодарқұл мен Сәнжан.

Сәнжан бейнесі өзінің ерекше әрекеттерімен ерекшеленеді. Көптеген жылдар бойы туған ауылынан жырақта жүрген ғалым жігіттің іс-әрекеттері, мінезі тосын болып көрінеді. Сәнжан Еркебұлан үйінен жиналған адамдардың ішкі жан дүниесін бірден таниды.

Егер автор «Аяз бен Бибі» повесінде көбінесе зілсіз жеңіл юморды көп қолданған болса, ал мына повесінде ащы мысқыл, улы келекені мол пайдаланған, Еркебұлан үйіне жиналған ауыл активін суреттеудегі мысқыл қандай?

«Жұрт сөйлей, жамырай отырып ішісіп алды. Әңгіме жалғаса қоймады. Жұрт қызатын емес. Әркім өзінің кім екендігін шығармай, сыр бермей күтініп отыр» [3.72].

Қандай адамдардың ортасына түскенін бірден аңғарған Сәнжан, Әубәкір, Еркебұлан, Кірпішбайлардың шынайы бетпердесін ашады. Осы шығармадағы Кірпішбай бейнесі өзінің даралығымен есте қалады. Автор Кірпішбайды осындай, не мынадай деп тәптіштеп баяндап жатпайды. Оның кім екенін қимыл-әрекетінен, психологиялық көңіл күйінен-ақ танимыз.

«Ішің мен сыртын екіұдай салмақ болса, ұстамдылық керек-ақ, – өзінің қасында отырған Кірпішбай деген жігітке қарап отырып Сәнжан осылай ойлады. – Өсіп келе жатқан жас жігіт болар, – деп ойлады. – Төрт түлігі сай, көңілі жай шығар. Бұл жігіт өмірде бір рет те жаңылып, жаңсақ басып көрмеген, сірә! Бұл жігіттің жүрер жолы айқын, барар жері және белгілі. Өзін-өзі ұстай білсе, Кірпішбай өспей, кім өссін?! Шашы да тік, маңдайы да тік, тік бұрылып, тік қозғалады. Ыржиып та күлмейді, қарқылдап та күлмейді – езу жиып емеурін білдіреді. Тік жүріп, тік сөйлейді. «Ақшамды кассаға салдым, машина сатып алдым», – деп жымыып тұратын Кірпішбай соның дәл өзі» [3.71]. Міне, бұған көп түсініктеменің қажеті жоқ.

Кірпішбай — әдебиетіміздегі тың сатиралық образ. Бір карағанда ісінен ештеңе байқалмайтын, жып-жылмағай. біртоға момын кісі болып көрінетін, бірақ жанына теренірек үңілсеңіз, алыстан шым-шымдап арамдық исі шығатын аса айлакер жан. Кірпішбайдың басты «ауруы» — лауазым. мансап, дәреже. Өз ортасымен қарым-қатынасында мін жоқ. ішімдікке салынбайды, сыпайы жүреді, таза киінеді. Бұл зытқырын мансап жолында өзінің әйелін де сатып жібереді. Еркебұлан бұл курортта жүргенде әйелі Бәтиқаны айналдырып «махаббат маусымын» бастап кетеді. «... Кірпішбайдың демі тарылып, алқына бастады. Денесі жиырылып барып, бір-екі рет аяқтары серпіліп-серпіліп қалды да, бойы жазылып дел-сал боп қалды. Басы дыңылдап, құлағы шуылдап кетті. Тұрмақ еді, басын көтере алмады. Ана жақта не болып жатыр, тыңдамақ еді, түк естілмеді.

Әзер тұрып, ақырын басып коридорға шықты. Ақырын басып келіп қонақ бөлменің есігін жұлқып ашты да, шамын жағып қалып еді. Екеуі полдағы кілем үстіне түсіп кеткен екен.

— Әй, бұларын не, итгер?! — деген сөзді қалай айтқанын өзі де білмейді» [4.24]. Осылайша әйелі мен «досын» қылмыс үстінде ұстап алса да, биік мансабынан айырылатын болған соң, үндемей жаба салған келісімпаздығын қайтерсің?

Кірпішбай — уақыттың өзгеруімен «тонын айналдырған», моралімізге жат, қалыптасып келе жатқан тоғышарлардың жаңа типі.

Повесть басында өзімен-өзі жүретін Сәнжан біртіндеп әрекет бастайды. Ол Еркебұланың да ниетін түсініп, оған қарсы шығып отырады.

Сәнжанның іс-әрекеттері Еркебұланның келіншегі Перизатқа да үлкен ой салады. Өмірдің көп құбылыстарына басқаша көз тастауға мәжбүр болады, бұрын ойға да келмеген нәрселер туралы ойландырады.

«Сіз жаңа айтғыңыз ғой, — деді Перизат, — әлгі жұлдыздар туралы. Сонда өзіңіз айтқандай жұлдыз боп жанатын адамдар мен Кірпішбайлардың арасында қандай айырма бар? Мысалы, осы өмірде оларды қалай ажыратуға болады?»

Сәнжан мырс етіп күлгендей болды.

— Ажырату, әрине, қиын, өте қиын, — деді ол. — Адамның сырт бейнесі алдамшы ғой. Сырт көзге жұрттың бәрі бірдей сияқты...» [3.126].

Кейін «жұлдыз боп жанатын адамдар» мен Кірпішбайдың арасындағы айырманы тапқандығын Перизаттың мына сөздерінен айқын көреміз.

«— Не жазығым бар еді? Не жазығым бар еді? — дейді. — Енді қайтемін, сорлы басым? Өл деймісің маған? Жуи алмаймын қасына. Енді қайтейін, сені көрсем Кірпішбайды көргендей боламын. Сен сөйлесен Кірпішбай сөйлеп отырғандай болады да тұрады. Өл деймісің маған? Үстіңнен Кірпішбайдың иісі шығады, — деп еңіреп сөйлеп жатыр. Перизаттың бұл сөздерді күйеуіне арнағанын қыздар сезіп отыр...» [3.133].

Ә.Таразидің алғашқы кітабында көрініп, кітаптан-кітапқа көшіп келе жатқан тағы бір сатиралық кейіпкер — Еркебұлан. «Жас та болса бас» Еркебұлан — ферма менгерушісі. Астында «Волга», жанында сұлу келіншегі, патша сарайындай мекен-жайы бар, жұмысы да бірқалыпты жүріп жатыр.

Қимыл-қозғалысында болған, толған адамның марғау, керенау қалпы байқалады. Адамға керекті нәрсенің бәрімен өзін қамтамасыз етіп алған. Ал, рухани дүние, адамгершілік, ізгілік, парасат жеткіліксіз екені қаперіне кіріп шықпайды. Қасындағы жас келіншегі Перизаттың қызуы жоқ жарқырауық тұрмыстан бұрыннан да құлазып жүргенін, қамкөңілдігін аңғармайды. Үлде мен бүлдеге орап қойсам, іс тынды деп ойлайды.

Сәнжан бейнесі повестің екінші бөлімінде солғын көрінеді. Әділдік үшін күрес алаңына Қодарқұл шығады. Сәнжан көбінесе Қодарқұлдың тасасында қалып қоя береді. Еркебұланның Сәнжанға айтқан мына сөздерінен Қодарқұлдың қандай адам екенін көреміз.

«Оңбай кетіп еді, енді адам болып келеді. Қанша шыдарын кім білсін?» [3.96] — деді. Мұғалім болып жүрген мектеп директорымен айтысыпты. Анау жеп қойған, ішіп қойған, Қодарқұл соны көрсеткен.

«...Жесе жеген шығар. Бұл күнде қолын Құран үстіне қойып отырған кім бар? Тыныш жүр деп едік, тындамай-

ды. Ақыры не болды? Екі жыл жер ауып, Бетпақдаладағы бір бастауыш мектепте істеп қайтты...» [3. 97].

Бұдан біз әділетсіздікке төзбейтін шыншыл, қызба Қодарқұл мен осы сөзді айтушы, ең алдымен бас пайдасын ойлайтын Еркебұланнның бетпердесін көреміз. Қодарқұлдың бойындағы парасат, ізгілік, әділдік аңсаған жүрегі оған тыныштық бермейді. Азапты жолға, ақиқат жолына сүйрей береді.

Осы жол оны мансапқор, отырған креслосын ғана ойлайтын мектеп директоры Сасанмен тартысқа әкеледі. Мектептегі мұғалімдер Сасанның ынғайымен жүреді, ал Қодарқұл үнемі қарсы шығып отырады. Сасан бейнесін суреттегенде автор ащы мысқыл, келекені дәл қолданады. Сасанның бас ойы – отырған орнына нық отыру. Басты қорқатыны – Қодарқұл. Сондықтан да ол Қодарқұлдың үстінен әр түрлі арыз-шағымдар жазып, құтылмақшы болады.

«...Пенсияма үш жыл қалды. Өзім берем орнымды. Оған дейін үйрен! Үйрене түс». Сасанның шын ниеті осы. Үні де шыншыл естіледі. Шыны да сол, бірақ қауіпі де мол. Мына жастар үш жылға шыдата ма? Қаулап келеді. Ең қауіптісі – Қодарқұл. Үш жылға шыдатпас. Шыдатса осы Қодарқұлға-ақ орнын берер еді, Сасан үш жылға...» [3.146].

Сасанның бүкіл болмысы осыдан-ақ ап-анық көрініп тұрған жоқ па? Аупарткомның жауапты қызметкері Кірпішбайға сүйеніп Сасан Қодарқұлды жөнге салмақшы болды. Бірақ «Қодарқұлға тән бір қасиет бар, ол шын күйінсе, не шын шабыттанса ғана шын өмір сүргендей болады, мінез-құлқын өткірлене, ойы ұшқындала түсетін, зерде-санасы алғырлана түсетін... [3.147].

Сасан, Кірпішбай, Еркебұландарға қарсы тартыста әрдайым Қодарқұлдың мерейі үстем болып отырады.

Өйткені, Қодарқұлды жастар, көпшілік қолдайды. Қодарқұл әуелі мектеп директоры, кейін колхоз бастығы болып сайланады. Сырт көзге суық, катал болып көрінетін Қодарқұлдың ішкі жан дүниесінде бүкіл адамзат баласына деген ерекше махаббат бар еді. Еш нәрсені талғамай жұта беретін осы жолмен-ақ тасы өрге дома-

лайтын Кірпішбайдан Қодарқұлдың ерекшелігі де осында еді. Қодарқұл – қанатсыз Сәнжан. Сәнжанның ауылдағы түрі. Бұның да өзіне тән күресер объектісі, атқарар істері бар.

Жазушы, әсіресе, жағымсыз бейнелерді сомдауда сатиралық тәсілдерді шебер пайдаланады. Мансапқор, өзімшіл Еркебұланды алып қараңыз.

«...Осыдан үш жыл бұрын мұғалім Еркебұлан ферма менгерушілігіне сұранып өзі келгенде, өзінің іштей есебі бар-тын. Осы жолы Кірпішбай арқылы аудан басшыларына сөз салып, дәмелі уәде естіп отыр. Соңғы күндері преферансқа ерекше беріліп кірісуінің де себебі сол. Ибалылар ермек ететін ойынды тезірек менгеріп алмақ. Сондықтан да бүгін Кірпішбайға қыруар ақша ұтқызғанына өкінген жоқ [3.122].

Сатиралық кейіпкер жасауда тек басты кейіпкерлер ғана емес, эпизодтық бейнелер де өз көрінісін тапты. Мектеп директоры Сасанның орынбасары, оқушылар алдында беделсіз Мыңбай бейнесін автор былайша берген. «Бар денесі, кеудесі, бөксесі, аяқтары қақталған қу ағаштан жона салғандай тіп-тік сіресіп қатып қалған. Қанша шаңқылдап сөйлесе де жағы қарысып қалғандай ашылмайды. Тістене сөйлейтіні сондықтан. Жан-жағынан жиырылып келіп, бүрісіп біткен аузының төңірегі аяздан келгендей көкпенбек...» [3.137].

Ә.Тарази алғашқы шығармаларында мұнан басқа сері Сұлтан, Қашаубай – Кашка, бұқа көз Абақ, Әли Шұбар, дүкенші Тұрар секілді кейіпкерлер де бар. Бірақ бұлар дүкен әлеуметтік жүк көтеріп тұрған жоқ. Кейбірі эпизодтық, кейбірі кітаптан-кітапқа көшіп, қоғамымызда бар немесе енді туып келе жатқан келеңсіз қылықтардың өмірге қанат жаюын бейнелейтін кейіпкер ретінде ғұмыр кешеді. Бұның барлығы да жазушының үлкен сатираға барар алдындағы әзірлігі болатын.

КЕМЕЛДІК КЕЗЕҢІНДЕ

Жазушы 1977 жылы көркемдік қуаты жағынан шығармашылық өнерінің белесі болып табылатын «Бұлтқа салған ұясын» атты романын жарыққа шығарды. Романның оқиғасы Қазақстанның шығысындағы кенді Алтай өңірінде өтеді. Шығарма өзегінде ең алдымен мансапқорлық, өзімшілдік, жалтақтық психологияның адамға тигізер зардаптарын суреткер көзбен әшкерелеу бар. Романның эпилогына орыс әдебиетінің алыбы Л.Н.Толстойдың: «...Где выражение зла, которого должно избегать? Где выражение добра, которому должно подражать в этой повести? Кто злодей, кто герой ее?..

...Герой же моей повести, которого я люблю всеми силами души, которого старался воспроизвести во всей красоте его и который всегда был, есть и будет прекрасен — правда», [5.33-бет] — деген сөздерін алуы да жайданжай емес шығар...

Жазушылық өнері «Күйрықты жұлдыздан» бастау алған Ә.Тарази өзінің кейбір тұрғыластары секілді қалыңқалың романдар жазуға асықпады, біреудің жылтырағына қызықпады. Өзі өмір сүріп отырған заманның бар сипатын табиғи қалпында суреттей білді. Кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін сыртқа шығара алды.

Ә.Тарази нағыз суреткерлік кемеліне келген кезінде жазылған жаңа шығармасы «Тасжарған» романында да жоғарыда көтерілген мәселелерге жанаша қырынан келген. Жазушының бұл романы бес дәптерден, яғни бес бөлімнен тұрады. Оның алғашқы екі дәптері жоғарыда аталған «Бұлтқа салған ұясын» деген атпен жарық көрді. Оқырман жұртшылық пен әдеби сын оны өте жылы қабылдады. Автор енді осы кітаптың қалған тарауларын жазып шығып, «Тасжарған» деген атпен оқырман қауымға ұсынды. Бұл тарауларда біраз уақыт өмірдің талқысына түсіп, ащысы мен тұщысын татып, өміріне елеулі сабақ алған Омардың өз жолын қайта тапқанын, қайта көтерілгенін көреміз. Жазушының ұсынатын мораль.

көркемдік концепциясы — біреу, ол — әділеттің қаскөй дұшпаны тоғышарлықпен күрес.

Романның басты қаһарманы Омар — қалалық атқару комитетінің төрағасы, кеңес басшы қызметкерлерінің жаңа типі, ғалым, қайраткер. Сол Омар орға жығылғанша өзінің кім екенін, айналасында шашбауын көтеріп жүргендердің кім екенін танымаған еді. Ол өзінің қызметін, өзіне жүктелген міндетті атқаратын жан. Өмірде уайым бар деп ойламаған, бәлендей мұқтажы жоқ-ты, Омардың жанын ышқындырған, оны жақсымен де, жаманмен де күрес майданына түсуге мәжбүр еткен — басына түскен ауыр хал.

Омарға тергеуші «баланы мен атқан жоқпын» деген бір ауыз сөз жазып бер деп жалынады. Сөйтсе, бар дау-шарда басылар еді. Бірақ жаратылысында таза Омар ондай жолға бармайды. Өзін-өзі ақтап алуға шамасы келсе де, ол бедел-мансабын пайдаланбайды. «Тексерсін, анықтасын» деп ойлайды. Мұның өзі шындық үшін күрестің бір түрі.

Кездейсоқ оқиғамен басына іс түскен күннің ертеңі («баланы атып алды» деген жала) оған кейбіреулер қылмыскер ретінде қарайды. Кешегі өзінің орынбасары Аблез, сыралғы досы Мамыржан, бұрын көзге көрінбейтін елеусіз Мәтеков дегендер оның бітпес дұшпандарына айналып кетеді. Аблездің арманы — бастығының креслосы. Мәтековтің жаны жақсы атаулымен әуелден қас. Өзінен басы жоғары, ары таза адамдардың кешіре алмайды. Оның міндеті — қаралау, арыз жазу, жығылған үстіне жұдырық жасау. Әкім бұл романында жекелеген тоғышарлықты сынай да батыл қадамдар жасайды. Басшылық қызметте адамдарды кейіпкер етуден жасқанбай, олардың жан сарайына үңіліп, психологиялық терең ізденістерге баруы құптарлық жай.

Кеңес сатира жанрын зерттеуші Я.Эльсбергтің Гоголь шығармалары хақында: «Типы Гоголя отличались величайшей правдивостью, исторической конкретностью,

художественной наглядностью и убедительностью, обла-
дают с тем настолько широко обобщающим нарицатель-
ным значением, что до настоящего времени помогают
изобличать пережитки никого в политике, в сознании и
быту. Это настоящие «знакомые незнакомцы...» [6.209]
деген пікірінің Әкім шығармашылығына қатысы бар.
Шындығында, «Тасжарған» романындағы Аблез Мәтеков
сынды ерекше типтерді былай қойғанның өзінде Мамыр-
жан, Кашафов, Қойкелді, Әли, Жамалладин, Сомжүрек-
тер бір-біріне ұқсамайтын типтік характерлер.

Мамыржанның ынжықтығы, жағымпаз-жалтақтығы;
Кашафовтың уәдешіл, іс бітірмейтіндігі; Қойкелдінің
қорқаулығы, адамдар арасына от тастауға шеберлігі.
Әлидің дөрекілік, дүниекоңыз ішмерездігі; Жамалла-
диннің жершілдігі, рушыл пасықтығы. Сомжүректің
адамды мезі ететін дарактылығы — бәрі де біздің қоғамы-
мызға, моралімізге жат мінез, пиғылдар. Бұлардың бар-
лығы да жағымсыз жандар, бірін-бірі қайталамайтын
қимыл-әрекеттің иелері.

Бірақ мұның барлығы да жазушының негізгі идеясын
жүзеге асыру үшін алынған. Жазушы жақсылықты да,
жамандықты да кейіпкер қарекеті арқылы көрсетеді.

«Тасжарған» романындағы негізгі жағымсыз бейне —
Аблез Кенжеев. Ол — лауазымды қызметкер. Өртас қала-
лық Кеңесі атқару комитеті төрағасының бірінші орын-
басары. Басты қаһарман Омар Берденовпен бірге қызмет-
тес бола жүріп, оның сыйлы да іскер басшылығын көре
алмайды. Омардың басына іс түскенде, әлі анық-қаны-
ғына жетпей-ақ, оны «орнынан түсіріп, тіпті кабинетіне
кіріп Омардың орнына отырып алады. Омарға аманда-
суға да жарамай, көрсе де көрмеген болады. Тіпті көзіне
ілгісі келмейтінін қайтерсің?!

Кезінде бұл роман туралы жазушы Қалихан Ысқақов:
«Автор қаламына тән тапқырлық — адамдар бойындағы
әр қилы қасиет пен характерді нанымды аша білуінде», —
деген еді [7.11].

Әйелі болса, Аблезбен өткен өміріне риза емес, кеткісі, безінгісі келеді. Үнемі балконға шығып, телескоптан жұлдыздарға қарайды, басқаша таза өмірді аңсайды. Үй шаруасына да еш икемі жоқ, дүкеннен дайын тағамдарды сатып әкеліп ішеді. Осындай ызғарлы жандардың арасында Лена атты жалғыз қыздары өсіп келеді.

Қызына әкелген пальтосын бағасы арзандатылған дүкеннен алуы — Аблездің тағы бір қырын — дүниеқоңыздығын аша түседі. Аблез бен Рауза жалғызы Лена үйден кетіп қалып келмей қойғанда да көп қинала қоймайды. Тіпті, Аблез: «Қарашы, мұның шешуші сәтте өнер шығаруын» деп күйінеді. Оның «шешуші сәті» — Омардың орны маған тиеді деген сенімді ой.

«...Қалалық Кеңес сессиясының басталуына он бес минут қалғанша Аблез өзінің төраға болатынына күмәнданған жоқ. Депуттардың партия мүшелері жеке жиналып, Алексеев Сарымсақов жолдастың атын атағанда санын бір-ақ соғып қалған. Сол күні Ленаның жоғалғанына 24 тәулік болған, сессия бітісімен Аблез милицияға қызының ұшты-күйлі жоқ болғанын мәлімдейді...» [8.215].

Жазушы осылайша Аблезді суреттей, ащы позицияны найдалана отырып, гротескалық бейнеге дейін көтерген. Аблездің әрбір әрекеттерінің өзі қызғылықты, бір жағынан күлкі туғызып отырады.

Мұндағы күлкі, әрине, ызалы, жеркенішті күлкі.

1931 жылы ВЦИК ұйымдастыру бөлімінің жиналысында М.И.Калинин: «Чем значительный слой коммунистов страдает. Основное — это то, что они мыслят формулами. Они стремятся говорить — словами из съезда ЦК или по меньшей мере МК. Это схоластика. А не марксизм... Гораздо легче говорить формулами. Таков человек не сегодня, так завтра от марксизма отойдет» — [9.85], — деген.

Аблез уақыт тынысына сай жасалған бейне. Жана жағдайға тез бейімделіп, күндіз-түні ойлайтыны халық қамы емес, кара басының қамы, мансап бұйырады-ау деген шақта тіпті жоғалған жалғыз қызын да іздемейді, күлқы

қара, пейілі тар, жансебіл жан. Оны қала шаруашылығының өзекті проблемасы толғандырмайды. Кеше ғана күшке түскен мектеп үйі, балабақша салу, көшені қалпына келтіру секілді істерді, арнайы шығарылған қаулыны Омар қызметтен кетісімен-ақ жылы жауып қояды, оған бас ауыртқысы келмейді. Аблездер — жан-жақты дамыған, жаңа қоғамға беттегенімізде барынша кедергі келтірер, аяққа оратылар қауіпті жандар. Бұлардың ішкі сырын жарқыратып ашу, оңайлықпен алдырмайтын құлқын, мінезін тап басып көрсету — суреткерлеріміздің абыройлы борышы болып қала бермек.

Ә.Таразидің осы романындағы Мәтекові де алабөтен жасалған жағымсыз бейне: «Май жағып, жалак ернін жылтыратып қойып, жып-жылмағай болып отырған шегір көз, шикіл сары» жігіттің пысықтығы, тыңғылықтығы, үй шаруасына епсектігі таң қалдырарлықтай, бірақ бұл пысықтық шамалыдан соң басқа арнаға түседі.

«Әйелі кетісімен есікті іштен кілттейді, телефонның құлағын тереді, көзін жұмып тұрып, төрт цифрді алады: бұл жолы іліккен әйел екен, әле-әле деп безектеп тұр. Мәтеков асықпайды, күттіріп барып:

— Алло, сәлеметсіз бе? — дейді. — Бұл сіз бе?

— Иә, мен. Сізге кім керек?

— Сіз керек...

— Қызық екен, сіз деген кім?

— Сіз. Сіздің байыңыз түнде қайда болғанын білесіз бе?

Бүгінгі іліккен әккі балық екен.

— Дурак, — деді трубканы тастай беріп...» [8.69].

Аблез Кенжеевке өзінше «мәнді» хабарлар жеткізіп тұрады.

«...Аблез Кенжеевич бұған отыр да демейді, өзі газеттен көзін алмайды да:

— Иә?

— ...Омар шешесіне көмектеспейді...

— Оны мен де білем.

— Соны...

– Менен несін сұрайсың, қолыңнан қаламынды ешкім тартып алған жоқ қой.

– Әрине.

– Әрине болса, солай!

– Хош болыңыз...

– Тоқта! Сен анау Ниеталиевті тауып ал, ылбыраған байғұс, арызды да жөндеп жаза алмайтын көрінеді. Ерегіспен әдейі атты деудің орнына, қайдағы бірденені жазыпты. Көмектес соған. Анау бастығы шалықтап жүрген көрінеді ғой, соның орны босайды жақында...

– Түсіндім.

– Бар, бар!

– Кеттім, қош болыңыз.

– Сыпайысын!..» [8.225].

Көп жағдайда Мәтековтің қулығына құрық бойламайтын іс-әрекеті нысанаға алынады. Автор адам бойындағы жамандықты кешіруге болмайтынын сатиралық әдістермен дөп басып, дәл бейнелеген. Сондықтан да мұндағы күлкі — мысқыл мен ызаға толы күлкі. Мәтеков бейнесін жасауда иірімді ирония, ащы сарказмді қолданғаны көзге ұрады.

Мәселен, енді Мамыржанның өз «өнеріне» кіріскен сәтін қараңыз: «Мәтеков енді Мамыржанды біржола билеп алды: Жазатын — Мамыржан, айтатын — Мәтеков, диктант жаздырған мұғалімдей үй ішін кезіп жүріп сілтегенде Мамыржан әрен үлгеріп отырды.

Арыздары жақсы шықты, оны екеуі де сезіп көңілдері шалқып қалды...» [8.227]. Сөз жоқ, осындай жағымсыз құбылыстармен күресуде сатира мен юморға зор міндеттер жүктеледі. Бұл көп жағдайда жазушы шеберлігіне де байланысты. Сатира теориясын терең игеріп, жанр мен формасын тауып жазған Әкім Тарази жоғары талап үдесінен шыға алғаны анық.

Осы романда Әкім Тарази ұнамсыз бейненің қаны сорғалаған жаңа түрі — Мамыржанды алып келеді. Табанының бүрі жоқ, тайғанак жанды өмірдің қою иіріміне батырып-батырып әлденеше рет сын елегінен өткізеді. Қос